

1. A középkori arab állatorvoslás (*bayṭara*) ókori forrásai

Az arab *bayṭara* szó főnévként egyszerre jelenti az állatorvoslást és a kovácmesterséget. A szó gyöke (*bṭr*) Manfred Ullman szerint megtalálható egy másiki sémi nyelvben, az ugaritiban is, ugyanezzel a jelentéssel.¹ Vagyis jóval korábban is létezett a szó és jelentésének tulajdonosa, az állatorvos, aki az ókorban és a középkorban alkimista is volt egyben. Az alkimista éppúgy a „tűz mestere”, mint a kovács. A világon minden kultúrában félve és tisztelettel néztek a tűzzel bánni tudó kovácsokra.² Az állatorvosokról is elmondható ugyanez. A kovácsnak (patkoló kovácsnak) nem csak a ló patkóinak elkészítése és felhelyezése a feladata, neki is ismernie kell a lovat teljes egészében. A ló járásából fel kell tudnia ismerni, mi okozhatja a ló furcsa járását vagy sántaságát. Alacsonyabb szinten, de ismernie kell a ló anatómiáját, gyakori betegségeit és azok okát. A sántaságot a kovács „gyógyítja meg” azáltal, hogy hozzáértően körmöli, tisztítja és kezeli a patákat és a ló minden lábára külön készít arra megfelelő patkókat. Szükség esetén sebeket kezel és tanácsokat ad. A kovácmesterség is felelősségteljes, bizalmon alapuló munka, akárcsak az állatorvosé, melytől a ló élete függ. Mindezek alapján érthető, hogy a *bayṭār* szó mindkettőt egyszerre jelenti.

A görög eredetű „hippiater” szakmai elnevezés első említései egy Kr. e. 257-ben egy egyiptomi papiruszon és egy Kr. e. 130-ból származó Thesszáliában, pontosabban Larniában készült feliraton olvasható. Ez utóbbi egy hajdan ott tevékenykedő állatorvos sebészhez, bizonyos Metrodóroszhoz kapcsolódik, aki állítólag nem kért fizetséget munkájáért.³

A középkori arab állatorvoslás alapját a humánorvoslás adta, és a 9. századtól olyan ókori szerzők tudására, elméleti rendszerére épült, mint Hippokratész, Plátón, Arisztotelész, Galénosz, valamint az ókor elismert orvosi receptjeit össze-

<http://dx.doi.org/10.24391/KELETKUT.2019.1.33>

¹ Martin Heide, *Das Buch der Hippieatrie*. Wiesbaden, 2008, 8, 45. Az orvosi szakterminológia megjelenése már a Kr. e. 2. évezredben kimutatható az északnyugati sémi nyelvekben (föníciai, pun, héber, arámi és szír).

² Mircea Eliade, *Kovácsok és alkimisták*. Budapest, 2014, 95.

³ Heide, *i. m.*, 6; Klaus-Dietrich Fischer, Ancient Veterinary Medicine. A Survey of Greek and Latin Sources and Some Recent Scholarship. *Medizinhistorisches Journal* 23 (1988) 191.

gyűjtő *Hippiatrica* szerzői. A 14. századtól már a Távol-Kelet filozófiai szemléletmódja (indiai, kínai, tibeti, mongol) is érezhető az állatorvosi leírásokban.

Az állatorvoslást művelő orvos-filozófusok nagy tiszteletnek örvendtek az ókori Görögországban. Arisztotelész (Kr. e. 384–322) munkája (*Historia animalium*)⁴ bőséges forrása az anatómiának, fiziológiának és az állatok patológiájának. A szerző a 8. kötetben sorolja fel a már ismert betegségeket. Az állatorvoslásról szóló arab *baytara*-könyvek másik – legfontosabb és elsődleges – forrása a Pergamonból származó Klaudiosz Galénosz (Claudius Galenos: 129–161/200–216) terjedelmes munkája a humánorvoslásról, melyet Hunayn ibn Ishāq al-‘Ibādī (808–873) fordított le a 9. században arab nyelvre. Galénosz patológiai munkája összefoglalja az egész test különböző betegségeit (*a capite usque ad calcem*),

A harmadik orvosi munka, melyből az arab fordítók dolgoztak, a *Corpus Hippocraticum*,⁵ a Kr. e. 4. században készült, és a nedvtan fiziológiai alapvetését foglalja össze.

Hippokratész (Kr. e. 450–370) már bonyolult sebészeti beavatkozásokat hajtott végre állatokon, daganatokat és idegen tárgyakat távolított el belőlük. Bár nem állatorvos volt, nagy hatással volt az állatorvoslásra.⁶ Hippokratész volt az első orvos, aki megkísérelte bemutatni a négy minőség (hideg, meleg, nedves, száraz) teóriáját, és a gyakorlat fontosságára hívta fel a figyelmet szemben a pusztá elmélettel. Hippokratész követői és Arisztotelész még csak töredékében ismerték az állatok anatómiáját, a fiziológia legfontosabb empirikus alapjait. Galénosz az anatómiai tudás jelentősen kibővült. Pergamoni Galénosz Arisztotelész rendszerét fejlesztette tovább, de nem mindenben értett egyet vele. Arisztotelész például a szívet tartotta a vérképzés központjának, Galénosz szerint viszont a vérképzés a májban történik a megemésztett ételből, és csak ezután kerül a szívbe, ahol keveredik a belégzésből származó hideg levegővel, amitől felmelegszik, és így jön létre az állati pneuma, a *spiritus vitalis*, az élet alapereje.⁷ Galénosz összes művét 1840-ben adták ki arab fordításban, nem tör-

⁴ Aristotle, *History of Animals*. Books VII–X. Ed. by David Mowbray Balme, Cambridge, Mass.–London, 1991, VIII/185–189.

⁵ A Kósz szigetén (Hippokratész szülőhelyén) lévő orvosi iskola könyvtárában gyűjtötték össze, és Aszklépiosz szentélyében őrizték. Az írásoknak a szerzői és keletkezésük ideje bizonytalan, 100–300 év is eltelhetett az első és az utolsó írás között. Ión dialektusban íródtak, és nem mindegyik tulajdonítható Hippokratésznek. A gyűjtemény orvosi és filozófiai munkákat egyaránt tartalmaz. Ld. Szabó Mária, *Filozófia és orvostudomány a Hippokratészi Gyűjteményben*. Bevezetés A levegőről című íráshoz. *Ókor* (2007/4) 68–71. Online elérhető: okorportal.hu/wp-content/uploads/2013/03/2007_4_szabo.pdf. (2019. október 31.)

⁶ Dénes Karasszon, *A Concise History of Veterinary Medicine*. Budapest, 1988, 70.

⁷ Az étel háromszor emésztődik meg, mielőtt tápanyaggá alakul a szervek számára. Az első emésztés a gyomorban történik, a második a májban, a harmadik a célszervekben. Ernest Alfred Wallis Budge, *Syrian Anatomy, Pathology and Therapeutics or The Book of Medicines*. Oxford, 1913, 379.

téneti fordításként, hanem orvosi szakirodalomként. Galénosz gladiátor-orvosként állatokat boncolt, és ebből vont le – egyébként téves – következtetéseket az ember szervezetére.⁸ Ő még leírta, hogy éppen milyen állatot boncolt, de később az arab orvosokra ez már nem lesz jellemző. Valószínű, hogy azért nem tartották fontosnak megjegyezni, hogy milyen állat fiziológiáját vagy anatómiáját írják le, mivel a szervek működése és általános leírásuk volt a fontos, nem pedig a specifikációk. A mai állatorvosi tankönyvekben is megfigyelhetjük ugyanezt a módszert, vagyis hogy a fajokra jellemző speciális eseteket az általános leírás után említik meg, és ezek között szerepel az ember is.

A *Hippiatrica* fejezeteinek szerzői főleg a Bizánci Birodalom területén praktizáló állatorvosok voltak. Az eredeti kéziratok nagyrészt elvesztek, de szerzőik nevei megőrződtek a megmaradt oldalakon. Ebben a kompilációban nemcsak görög, hanem egyiptomi és babiloni források is szerepelnek. A 17 szerző közül Hieroklész neve a legismertebb, de megtalálhatjuk közöttük Abszürtoszt is. Hieroklész 107 fejezetet írt a *Hippiatricába* a ló lábának és szemének betegségeiről, valamint a lovak ápolásáról, kiválasztásukról és belovaglásukról. Azt tanította, hogy tudni kell az állatok betegségeit felismerni bizonyos jellemző jegyekből, mivel az állatok nem tudják elmondani, hogy mit éreznek. Így a megfigyelés az állatok esetében sokkal fontosabb, mint az embernél.⁹

Abszürtosz 121 fejezetet írt a *Hippiatricába*. Abszürtosz Clazomenában született, vélhetően valamikor a Kr. u. 4. században. Szülővárosából Pruszába, majd Nicomédiába került. Később Nagy Konstantin seregeinek vezető állatorvosa lett. Ebben a tisztségben vett részt 332-ben és 333-ban a szarmaták és a gótok ellen vívott ütközetben a Duna völgyében. A harcok alatt a parancsnoknak és a tanítványainak írt levelében őrződtek meg lóorvoslási módszerei. Ezekből kiderül, hogy valójában nem volt képzett orvos, hanem gyakorlati gyógyítást végzett, vagyis tapasztalatból ismerte a lovak betegségeit, már amelyikkel találkozott, például a takonykórt (*malleus*), vagy felismerte a lázat, a tüdőgyulladást (*peripneumonia*) és a különböző testrészek betegségeit. Leveleinek legnagyobb érdeme, hogy eredetiben maradtak meg, és nagy hatással voltak a későbbi állatorvoslásra, tehát praktikái sikeresek voltak a gyógyításban.¹⁰

A *Hippiatricában* feltűnik Theomnesztosz neve is, aki mint állatorvos részt vett Nagy Teodor (454–526) pannóniai és itáliai hadjárataiban. Kiváló leírást készített a tetanuszról, és sikerrel kezelte a *dysuriát* ('nehézzvizelés'), a nyereg-törést és a kutyák betegségeit.¹¹

⁸ Részletesebben ld. Farkaslaki Hints Elek, *Az őskori, ókori és középkori orvostudomány*. Budapest, 1939, 212–217. (A fejezet címe: Galénosz kórtana)

⁹ Susanne Saker, *Die Pferdeheilkunde des Theomnestos von Nikopolis*. Wiesbaden, 2008, 4.

¹⁰ Karasszon, *i. m.*, 114.

¹¹ Uo.

A *Hippiatrica* jelentősége abban áll, hogy az itt leírt lóbetegségek és kezelésük a leírások alapján a mai napig felismerhetők és ismertek. Bár a többségük hibás vagy hiányos kezelést tartalmaz, ez csak arra mutat, hogy szerzőik tapasztalati és nem tudományos úton gyógyítottak. A *Hippiatrica* már tartalmazza az ókori görög állatorvosi tudás esszenciáját, mely egészen a 18. századig hatással volt az állatorvoslásra. A *Hippiatrica* első latin nyelvű fordítását egy francia orvos, Jean Ruel készítette el és adta ki 1530-ban.¹² A *Hippiatricát* később többször kiadták franciául 1647, 1655 és 1667-ben, németül 1571-ben, spanyolul 1564-ben.¹³ 1924–1927 között teljes új kiadása jelent meg *Corpus hippiatricorum Graecorum* címen.¹⁴

A *Hippiatrica* ókeleti forrásai között ott vannak a hettita szövegek is. Ezek a látszólag egészen más témájú írárok (*A harci kocsi bevetésének gyakorlata*) tartalmazznak állatorvosi fejezeteket, valamint az ugariti agyagtáblákon is találhatóak akkád hippiatriai szövegek, amelyeket Ras Šamránál írtak kb. Kr. e. 1400–1200 között, jöllehet ezek között csak körülbelül 30 sor tartalmaz valamilyen receptet. Ugyanaz a szöveg többször van leírva több helyen, ami azt jelzi, hogy a benne megfogalmazott információ az akkori hippiatrika számára nagy jelentőségű volt. Az ugariti hippiatriai szövegben gyakran ismételt eljárás a gyógyszer orrlyukakon keresztül való beadása. Megemlítik még a skorpiófüvet (később arabul *قرب العنبر*) és ennek keserű mandulával való beadását gennyves vizelet esetén.¹⁵

Az ugariti szövegek megjelennek a *Kitāb al-bayṭarāban* is, mégpedig a szöveg stílusának egységesítése ellenére fennmaradó passzív igéjű megfogalmazásokban. Mint például a receptek bevezetőjének kezdetén lévő rövid megjegyzés: „amikor a lovat (ez a betegség) éri” vagy a recept leírása közbeni passzív alakú igék: „fel van darabolva”. Ezek a passzív igealakok a recept gyógynövényeinek (az összetevőknek) felsorolása zárásaként jelennek meg.¹⁶

A *Kitāb al-bayṭarāban* a mondatok passzív formában vannak megfogalmazva, így például a 'vesz' ige „véve van” alakban a mondat elejére kerül, míg az ugariti szövegben az összetevőkkel kezdődik a recept. Az orrlyukakon keresztüli gyógyszerbeadás gyakran megjelenik a *Kitāb al-bayṭarāban* is. Az ugariti szövegben a betegséget leíró rész csak a betegség főbb tüneteit ismerteti, majd ehhez közvetlenül csatlakozik egy részletes receptleírás.

¹² Jean Ruel, *Veterinariae medicinae libri duo Johanne Ruellio Suessionensi interprete*. Parisijs apud Simonaeum Colinaeum, 1530.

¹³ Karasszon, *i. m.*, 15.

¹⁴ Eugen Oder–Carolus Hoppe, *Corpus hippiatricorum Graecorum*. I–II. Leipzig, 1924.

¹⁵ Heide, *i. m.*, 43.

¹⁶ Heide, *i. m.*, 44.

1.1 A középkori arab állatorvoslás távol-keleti forrásai

A 9–13. századig az arab állatorvosi szövegek tartalma nem vagy alig változik. A szerzők egymástól kölcsönzik a betegségleírásokat, melyek szinte szóról-szóra megegyeznek például Ḥunayn ibn Ishāq, Ibn Aḥī Ḥizām és Šāḥib Tāğ al-Dīn esetében a takonykórrol.

A száraz takonykór tünetei Ḥunayn ibn Ishāqnál:¹⁷

„Ezt a betegséget a szív és a tüdő felé áramló megromlott epés nedvek okozzák. Nem a nyálkától keletkezik, hanem a két epétől, és ezért válik szárazzá. Az állat hirtelen lesoványodik, felhúzódik a hasa, a bőr rajta megnyúlik. Ha megütögeted az oldalát, belülről doboló hangot hallasz. Az állat elkerüli a takarmányt, köhögni szeretne, de nem tud, kinyitja a száját, készülődik a köhögéshez, de egyáltalán nem köhint, úgy néz ki, mint aki csontokat nyelt, és azok ingerlik köhögésre. Ha mindezeket teszi, és eluralkodik rajta, akkor nemsokára meghal, a kezelése ebben a stádiumban már nehéz.”

حدثت هذه العلة أن يكون عن خلط متعفنة تمكن في نواحي القلب والرئة لا عن البلغم بل عن المرتين ولذلك صارت يابسة ويستدل عليها بهذه الجهة وهي أن الحيوان يضمم دفعة ويتقلص المراق منه ويتمدد الجلد الذي عليه فإذا ضربت جنبه سمعت له صوتا كصوت الطبل. وليس يقرب العلف وتدعوه نفسه إلى السعال (ولا يمكن ذلك ويفتح فاه ويتحرك إلى السعال) فلا يسعل بنة ويصير كالذي ابتلع عظما (فهو) تنخسه. فإذا فعل جميع هذه الأشياء وغلبت عليه فهو قريب من أن ينفق وعلاج ما كان على هذه الحال صعب

A száraz takonykór tünetei Ibn Aḥī Ḥizāmnál:¹⁸

„Az állat teste lesoványodik, kisebb lesz a hasa, megnyúlik a bőre, durva lesz, kemény és megvastagodik, ha megütögeted a kezeddal az oldalait, a dobhoz hasonló hangot hallasz, köhögni akar, de nem tud, kinyitja a száját és köhögéshez készülődik, de egyáltalán nem köhint, és olyanná válik, mint aki csontot nyelt, és az ösztönzi őt a köhögésre. Amint ezek a tünetek jelentkeznek rajta, már közel van a halál, és nincs értelme a kezelésének, béke vele.”

يضمم بدن الدابة ويتقلص جوفه ويمتد جلده ويخشن ويجسو ويغلظ فإذا ضربت بيدك جنبه سمعت له شبيهها بصوت الطبل وتدعوه نفسه إلى السعال فلا يمكنه ذلك ويفتح فاه ويتحرك للسعال فلا يسعل بنة ويصير كالذي ابتلع عظما فهو ينخسه. فإذا كانت جميع هذه الدلائل فيه فهو قريب من النفوق فلا معنى لعلاجيه والسلام

¹⁷ Saker, *i. m.*, 36.

¹⁸ Heide, *i. m.*, 29.

A száraz takonykór tünetei Šāḥib Tāğ al-Dīnnél:¹⁹

„Ami a száraz takonykór tünetét (megkülönböztető jelét) illeti, az az, hogy az állat teste lesaványodik, kisebb lesz a hasa, megnyúlik a bőre, durva lesz és megvastagszik. Ha megütögeted az oldalait a kezeddal, a dobhoz hasonló hangot hallasz. Köhögni akar, de nem tud, kinyitja a száját és köhögéshez készülődik, de egyáltalán nem köhög, olyanná válik, mint aki csontot nyelt, és ez ösztönzi őt köhögésre. Ha mindezek a tünetek jelentkeznek rajta, közel van a halálhoz, és nincs értelme a kezelésének.”

فاما علامة الخنان اليابس فهي أن يضمر بدن الدابة ويتقلص جوفه ويتمدد جلده ويجسو ويغلظ فاذا ضربت بيدك جنبه سمعت لها صوتا شبيه بصوت الطبل. وتدعوه نفسه إلى السعال فلا يمكنه ذلك ويفتح فاه ويتحرك للسعال فلا يسعل البانه ويصير كالذي ابتلع عظما فهو ينخسه. فان كانت فيه جميع هذه الدلائل فهي قريب من النفوق ولا معنى لعلاجه.

A 14. században azonban jelentős változás történik, amely ennek a betegségnek a leírásában is jól tükröződik. Al-Nāširī új betegségneveket és új, eddig nem ismert tüneteket és minőségeket ír le. A *ḥunān* (takonykór-malleus) régi neve mellett megjelennek a *ḥuld* és a *siqāwa* betegségnevek is.²⁰ Az ezekkel jelölt betegségek, tüneteikben nagyon hasonlítanak a takonykórra, de al-Nāširī az újfajta osztályozási módszerrel sokkal finomabb megkülönböztetésekre képes közöttük. A *siqāwa* a modern arab szótárakban a takonykór egy másik elnevezése, talán a nedves takonykór új neve, a *ḥuld* pedig valamilyen daganatokat okozó betegség, mely a test bizonyos részein helyhez kötötten (fejen, mellkason vagy a lábon²¹) vagy test szerte jelenik meg. Ez utóbbi lehet a leírás alapján akár bőrtakonykór is. A *ḥuld* szó elsődleges jelentése ’vakond’. A betegséggel való hasonlóság alapja pedig az, hogy a vakond úgy túrja fel a földet, mint ahogy ez a betegség képez daganatokat a bőrfelszínen.²² A *ḥuld* szó nemcsak a betegséget, hanem konkrétan magát a betegség által okozott daganatot is jelenti. Al-Nāširī az áll alatti daganat eltávolítása kapcsán ilyen értelemben is használja a szót.²³

Az új szemléletmód forrása a Távol-Keleten és Dél-Ázsiában, Kínában, Mongóliában, Tibetben és Indiában lelhető fel. A betegségek hideg vagy meleg természetük alapján való elkülönítése, valamint női és hím jellege az itt születő

¹⁹ Abū ‘Abdallāh Muḥammad ibn Muḥammad ibn ‘Alī al-Šāḥib Tāğ al-Dīn, *Kitāb al-bayṭara*. Frankfurt, 1984, 1/76–89.

²⁰ Ld. Kutasi Zsuzsanna, Egy titokzatos lóbetegség nyomában a középkori arab állatorvosi forrásokon keresztül, *Kaleidoscope* 18 (2019) 14–37. Online elérhető: <http://www.kaleidoscopehistory.hu/index.php?subpage=cikk&cikkid=457>.

²¹ A lábon kialakuló daganatos betegség leírása a petecskorra jellemző, ami valamilyen fertőző betegség következtében jön létre. A felhalmozódott gyulladásos anyag, genny és az elzáródások okozzák az elefántkórra hasonlító tüneteket. Karsai Ferenc–Vörös Károly, *Állatorvosi belgyógyászat*. Budapest, 1993, 207.

²² Housni Alkhateeb Shehada, *Mamluks and Animals*. Leiden–Boston, 2013, 447.

²³ Al-Nāširī Abū Bakr ibn Badr al-Dīn al-Mundir al-Bayṭar, *Kāšif hamm al-wayl fi ma ‘rifat ‘amrāḍ al-ḥayl aw kāmīl al-sinā ‘atayn al-bayṭara wa al-zarṭafa (al-zarṭaqa)*. Bayrūt, 1991, 207.

filozófiai elméletekből származik. Az ókori világban több egymástól távol eső civilizációban is születtek nedvelméletek, amelyek a betegségek diagnosztizálásának alapjai voltak. Az óind eredetű tridósa elmélet szerint 3 nedv (alapelem) egyensúlyának felborulása okozhatja a betegségeket, ezek a szél,²⁴ az epe és a nyálka. A vér – a Földközi-tengeri nedvelmélettel ellentétben – nem tartozik a testnedvek közé, hanem a testet felépítő alkotórészek egyike, az izomszövet, a zsírszövet, a csontvelő és a sperma/pete mellett.²⁵ A Nagy Sándor – Arisztotelész tanítványa – által megteremtett és a halála után (Kr. e. 323) a pártus állam által fenntartott indo-görög civilizáció az Indus völgyében (Kr. e. 221-ig) lehetőséget teremtett Hippokratész nedvelméletének továbbfejlesztésére. Míg az ókori Görögországban Hippokratész, addig az ókori Indiában Acharia Charaka volt az első, aki letette a nedvelmélet alapjait.²⁶

2. A *Hippiatrica* arab fordítása

Az arab fordítási mozgalmat az Abbászidák indították el a 8–11. században, amikor al-Ma'mūn kalifa 830-ban megalapította a Bölcsesség Háza (*Bayt al-Hikma*) intézetét. Vezetője az udvari orvos Yuḥannā ibn Māsawayh volt, aki Ḥunayn ibn Ishāqot is tanította. Fordítóik szír keresztények voltak, főleg orvosok, akik tudtak görögül. A görög klasszikusokat először szírre, majd arabra fordították. Ugyanazt a munkát többször is lefordították, például ha nem volt megfelelő a korábbi változat. Arisztotelész és Galénosz stílusa eltért az arab nyelvű művek stílusától, mivel a görögök rendkívül terjedős, hosszú körmondatokat használtak, ami az arabra korábban nem volt jellemző. Az arab fordítók a görög szövegeket leegyszerűsítették, tovább magyarázták. Céljuk a fordítással nem a pontos szövegfordítás volt, hanem inkább az általuk hordozott gondolat visszaadására törekedtek. Az arab fordítóknak a megfelelő szakterminológia hiánya is nehézséget okozott. A 9. század leghíresebb arab fordítója az iraki nesztóriánus keresztény Ḥunayn ibn Ishāq al-'Ibādī volt, akit később nyugaton úgy ismertek,

²⁴ A leírása alapján az arab „fekete epé”-vel lehet azonosítani.

²⁵ A szél és a nyálka hideg, affinitásuk van a vízhez. A vér és az epe pedig meleg, szoros kapcsolatuk van a tűzzel. A hidegre és a melegre minden betegség visszavezethető. A meleg betegségek a Nappal, a hideg betegségek pedig a Holddal állnak kapcsolatban. A meleg betegségeket hideg szerekkel gyógyítják és megfordítva. Az epe képviseli az apai princípiumot, a nyálka az anyaságot. Ld. Benedek István, *Tibeti orvoslás és varázslás*. Budapest, 1987, 170, 182, 199, 213.

²⁶ A Földközi-tengeri térségben megszületett nedvelmélet az élő szervezet működését négy őselemre, négy nedvre és négy minőségre vezeti vissza. Az óind eredetű tridósa-elmélet szerint, három nedv (három alapelem) egyensúlyának felborulása okozhatja a betegségeket, ezek: a szél, az epe és a nyálka. A testi funkcióknak három fő elve van: mozgás (*vata*), átalakulás (*pitta*) és stabilitás (*kapha*). Erre az elméletre alapozó tibeti, mongol és kínai orvoslás szerint a három életnedv a levegő (szél), az epe és a nyálka. Az öt őselem pedig, amelyek meghatározzák a nedvek minőségét: az éter, a levegő, a tűz, a víz és a föld. Ld. Benedek, *i.m.*, 182, 185, 199.

mint Johannitius vagy Hunainus. Hīrabban született és kétnyelvűként (szír–arab) nőtt fel. A nesztorianus keresztény egyház nyelve a szír volt, ezért fordították a görög szövegeket először saját nyelvükre, és csak ezután arabra. Hunayn ibn Ishāq egy kis fordítótársaságot hozott létre Bagdadban unokaöccsével Ḥubayš-sal és fiaival, Ishāqkal és Dāwūddal. Apja gyógyszerész volt, görögül vagy Bizáncban, vagy Alexandriában tanult meg, majd később al-Mutawakkil kalifa (847–861) udvari orvosa lett. A szír fordítások az idők során elvesztek. Hunayn ibn Ishāq írta a bevezető passzust (Isagoge) az orvosi tézisekből készült gyűjteményhez (*Ars Medicinae Articella*), mely később egyetemi tananyag lett Európában. Arabra fordította az Ótestamentumot és Galénosz összes művét, azokat is, amelyeket korábban még nem fordítottak le arabra (*Risāla ilā ‘Alī ibn Yahyā fī dīkr mā turğima min kutub Ġālīnūs bi-‘ilmih wa ba‘ḍ mā lam yutarğam*).²⁷

Ami a *Hippiatrica* arab átültetését illeti, a fordítóként megjelölt Hunayn ibn Ishāq stílusa és szóhasználata Susanne Saker szerint eltér a más műveiben megszokottól.²⁸ Hunaynra általában a szavak játékos használata volt a jellemző. Igyekezett megtalálni a görög szavakhoz leginkább közelálló arab jelentést. Fordításai a pontosság ellenére nem váltak közkedvelté az orvostanhallgatók körében, mert túl hosszúak, terjengőse sikerültek, ebben is követve a görög gondolatmenetet. Hunaynnak például a szem betegségeiről írott tanulmánya (*‘Aṣr maqālāt fī-l-‘ayn*. „Tíz tanulmány a szemről”) helyett ezért orvosi kézikönyvként a gyakorlati tudásra vágyók inkább ‘Alī ibn ‘Īsā al-Kaḥḥālī sokkal egyszerűbb és praktikusabb megfogalmazását keresték (*Tadkīrat al-kaḥḥālīn*. „Emlékeztető szemészeknek”).

2.1 Az arab fordítások főbb korszakai

A 9. században az arab orvosok nem specialistái voltak egy-egy betegségnek, hanem mindenhez értettek valamennyit, vagyis általános, enciklopédikus tudással rendelkeztek. Indiától kezdve Egyiptomon át Spanyolországig minden terület gyógynövényeivel megismerkedtek. A fordítások által rendelkezésükre állt ezen területek évezredek tapasztalata a gyógyszerek hatásáról. A gyógynövényeket alapos vizsgálat tárgyává tették, és könyveikben természetűen ábrázolták.

A szakosodás a 10–11. században kezdődött el, ez az időszak volt az anatómiai kifejezések egységesítésének időszaka is.

Mivel a görögök és az arabok is állatokat boncoltak, és belőlük következtettek az ember szervezetére, a humán orvoslás és az állatgyógyászat nem állt távol egymástól. A humánorvoslás több növényi eredetű anyagot, főleg vadon termő

²⁷ Gotthard Strohmaier, Hunayn b. Ishāq. In: *The Encyclopaedia of Islam*. III. Leiden, 1972, 579, 580.

²⁸ Saker, *i. m.*, 7–10.

gyógynövényeket használt gyógyításra. Az állatorvoslás főleg vegyszereket, kémiai anyagokat (timsó, rézgalic, formalin) alkalmazott és több termesztett növényt. Az állatorvoslás összességében sokkal radikálisabb, mint a humánorvoslás. Néhány növény, mint például a kutyatej, hatásos az állatgyógyászatban, de nem használható az embernél, mert rá nézve mérgező.

Ahogy a humánorvoslásban is megvoltak azok a kiemelkedő tudású és jelentőségű személyek és művek, akikre a későbbi szerzők hivatkoznak (al-Mağūsī, Ibn Sīnā, Ibn al-Nafīs), ugyanúgy az állatorvoslás területén is minden korszaknak megvolt a maga mértékadó személyisége.

A legkorábbi arab állatorvosi kompiláció a 9. századi Ḥunayn ibn Ishāq theomnesztoszi fordítása és Muḥammad ibn Ya‘qūb ibn Aḥī Ḥizām al-Ḥuttalī műve *Kitāb al-bayṭara* (Az állatorvoslásról szóló könyv), amit al-Mutawakkil kalifa megrendelésére készített el. Ez a két állatorvosi munka lesz az alapja a későbbi századok hasonló témájú műveinek.

A 12. század két jeles személyisége Ibn al-‘Awwām (Abū Zakariyya Yaḥyā ibn Muḥammad ibn Aḥmad) és al-Malik al-Ašraf al-Ġassānī (‘Umar ibn Yūsuf ibn ‘Umar ibn ‘Alī ibn Rasūl). Ibn al-‘Awwām mezőgazdasági könyve, a *Kitāb al-filāḥa* (A földművelésről szóló könyv) egyebek mellett a lovakra is szán néhány fejezetet. Leírja a szülészeti ismereteket, a lovak 11 betegségét, melyeket testtájékok szerint csoportosít. Szól a takonykóról (*malleus*), a lépfenéről (*anthrax*) és a fertőző tenyészbénaságról. Információit Gudmund Björck véleménye szerint ő is Theomnesztosztól szerezte. Ibn al-Awwām sokszor megemlíti Ibn Aḥī Ḥizāmot ebben a művében. Al-Ġassānī 91 fejezetből álló munkájából (*al-muḡnī fī-l-bayṭara* „Mindent kielégítő könyv az állatorvoslásról”) 70 fejezetet szentel a lovak betegségeinek.²⁹

A 13. század képviselője, al-Šāḥib Tāġ al-Dīn (Abū ‘Abdallāh Muḥammad ibn ‘Alī) állatorvosi könyve a *Kitāb al-bayṭara*, melynek első fele (57 fejezet) a lovak, öszvérek, szamarak leírásával foglalkozik, második, terjedelmesebb része pedig (115 fejezet) különböző betegségeikkel és azok gyógyításával, a fejtől kezdve és lefelé haladva. Így könnyen meg lehet találni, ha valaki konkrét betegséget vagy tünetet keres.

A 14. század legismertebb állatorvosi munkája, a több néven felbukkanó al-Nāṣirī Abū Bakr ibn Badr al-Dīn al-Mundīr al-Bayṭār (Ibn al-Mundīr): *Kāšif hamm al-wayl fī ma‘rifat ‘amrāḍ al-ḥayl. Kāmil al-sinā‘tayn al-bayṭara wa az-zarṭafa (az-zarṭaqa)* (A baj feltárásának fontossága a ló betegségeinek ismeretében, avagy teljes körű összefoglaló két műben: az állatorvoslásban és a lóhoz értés (hippiátria) művészetében) című értekezése volt. Ez a mű összeállításában és tartalmában is eltér a korábbi szerzőkeitől. Rendkívül alaposan

²⁹ Robert G. Hoyland, Theomnestus of Nicopolis, Ḥunayn ibn Ishāq, and the Beginnings of Islamic Veterinary Science. In: *Islamic Reflections, Arabic Musings. Studies in Honour of Professor Alan Jones*. Ed. by Robert G. Hoyland–Philip F. Kennedy. Oxford, 2004, 150.

jár el, mielőtt belekezdene a betegségek leírásába. Rövid lófajta-bemutató után, szinte anatómiai pontossággal leírja azt a 13 helyet, ahonnan szükség esetén vért lehet venni a lótól. Nāširī az erek szerveket összekapcsoló hálózatát jól látja, de mivel nem tudja, hogy az erekben merre folyik a vér, és Galénosz májközpontú vérrendszerét és nedvelméletét követi, ezért leírása nehezen értelmezhető. Ebben a szövegrészben (117–123. oldal) a vérvételi helyekként megjelölt vénák útvonala pont fordítva van leírva, mint ahogy azok valójában haladnak. A vénák nála elágaznak, és úgy haladnak a periféria felé, mint az artériák, tehát a szöveg értelmezésekor az útvonalat meg kell fordítani. A lovat az emberrel összehasonlítva írja le. Részletesen elmondja, milyen közös testrészeket figyelhetünk meg közöttük, milyen közös betegségeik vannak, és hogyan kell ezeket kezelni. Szerinte a ló betegségeit inkább több egyszerű gyógyszerrel kell kezelni, mint összetettel. Az ember betegségeit viszont több összetett gyógyszerrel tanácsolja gyógyítani.

Az arab állatorvosi könyvek szerkezete

Az állatorvosi szöveggyűjteményeket a kiadók különböző szempontok szerint állítják sorrendbe, így előfordulhat, hogy egyes részek ki is maradnak az összeállításból. Esetleg megváltoztathat a szerkesztő valamit a bennmaradó szövegeken, hozzátesz saját maga, újraértelmez stb. A különböző betegségeket például tetőtől-talpig (*a capite usque ad calcem*) haladva állítja sorba, kezdve a fej betegségeivel és zárva a lábakkal. Egy-egy betegség a rá jellemző tünetekkel, különböző szerzőknél máshogy jelenik meg, és másfajta kezelést ajánlanak rájuk. Az állatorvosi szövegek összeszerkesztői a különböző korokból származó szerzőktől származó szövegeket úgy állítják össze, hogy figyelmen kívül hagyják keletkezésük időbeli különbségeit.

Az arab *baytara* könyvek fejezetei sokféleképpen lettek összeszerkesztve. Vagy külön a betegségek és egy másik könyvben külön az ezekhez tartozó terápiák, vagy minden egyes betegségeírás után egyből következik az arra javasolt gyógymód. Jellemző a tetőtől-talpig (*a capite usque ad calcem*) való haladás a leírásban.

A legrégebb arab solymászkönyvnek (al-Ġitrīf ibn Qudāma al-Ġassānītól) a 9. századból és egy bizánci solymászkönyvnek (8. század) is ugyanilyen a szerkezeti felosztása. Al-Nāširī (14. század) lóorvoslásról szóló könyve is ezt a felosztási módot használja, sőt még alfejezeteket is elkülönít ugyanazon témán belül. Al-Nāširīra jellemző a kompiláció/szerkesztés közbeni egyes fejezetek eltörlése, például a hím vessző előesése, ellentétben Hunayn ibn Ishāq és Ibn Aḥī Ḥizām *Bayṭar*ájával. Al-Nāširī sokszor megemlíti, illetve idézi a görög szerzőket és a korábbi arab szerzőket is – így Abū Yūsufot (12. század) és Ibn Aḥī

Hizām al-Ḥuttalīt (9. század).³⁰ Nāsirī a recepteket úgy adja meg, hogy több betegségre is megoldást jelenthetnek. Például egy takonykórra „címzett” recept felhasználása közben a gyógyító láthatja a lovon, hogy a recept első felében leírt terápia hatásos-e a kezelt lóva esetében. Ha nem, úgy a recept folytatásában megtalálja a következő lehetőséget, milyen más irányban kell elkezdenie kezelni „ugyanazt” a tünetet. Vagyis a recept felhasználása közben derül ki, hogy mi is az a betegség pontosan: például a takonykóros seb nem képez sarjszövetet, vagyis nem gyógyul, míg a mirigykóros seb, ami hasonlóan nézhet ki, sarjszövettel simán gyógyul. Tehát ha a hámszövet képződését serkentő terápia (fekete csucsor عنب الثعلب, koriander كزبرة, ziliz خطمية, aloe صبر, epe مر) nem használ, akkor valószínű, hogy a ló takonykórban szenved.

A *Kitāb al-bayṭara*nak a British Museumban 23416-os számon őrzött kézírata/szövegmaradványa tartalmaz egy bekezdést, amely azt mondja, hogy az összes *bayṭara* könyv szerkezete Galénosz módszerét követi.³¹ Az is lehet, hogy a *bayṭara* művek ősmintája, amelyből dolgoztak, egy bizonyos bizánci állatorvos munkája volt.

Az olyan gyógyszerek, amelyeknek nem volt még használatban lévő arab nevük, vagyis még nem ismerték őket azelőtt, rövid magyarázat kíséretében lettek felsorolva, mint például az *Opopanax* (pánácpaszternák vagy Herkulesgyökere) vagy a szerecsendió (*Moringa peregrina*). Ilyenkor a korai fordítók odaírták az eredeti nevet is görögül a félreértések elkerülése végett, az alábbi formulát használva: „Egy gyógyszer, amelynek neve görögül...”.

Al-Ḥuttalīnál a betegségleírások világosan, érthetően vannak felvázolva. Ezek és a terápiák általános kórképekhez vannak hozzárendelve. A cím és a szöveg között lényegbeli különbség van. A recepteket, amelyeket a késő ókorban vagy a kora középkorban írtak, láthatóan nem valami könyvtárszobában találtak ki, hanem valódi gyakorlati állatorvosi szakismeretet tükröznek. Ilyen például az Abszürtosztól származó recept a hímvesző-előesés kezelésére.³² Vannak, akik a hátasállatot a kezelés idejére a hátára fektetik, így a hátulsó lábai felfelé állnak, és jobban hozzáférnek a hímveszőjéhez. Viaszos kenőccsel, disznózsírral és örölt nátronnal kenik meg. Majd sok hideg vizet locsolnak rá. A legjobb a tengervíz, de ha az nincs, akkor sót kell vízben feloldani. Majd (vékony) túvel megszűrják a hímveszőt, és erős ecettel (خلّ قثيف / خلّ حامض) meghintik.³³

Más állatorvosi receptek ezt az ajánlást veszik át némi módosítással vagy pontosítással. Az egyik ilyen összekeveri a viaszos kenőcsöt és a disznózsírt القضيبي بقرطوي قد خلط معها شحم الخنزير يضللك.

³⁰ Heide, *i. m.*, 12, 13.

³¹ Heide, *i. m.*, 15.

³² Saker, *i. m.*, 92.

³³ Heide, *i. m.*, 24, 25; Saker, *i. m.*, 92.

szó a kezelés után visszatér az eredeti helyére فإن القضيبي حينئذ يرجع إلى موضعه. Egy helyen a „beleszúrásnak csak felszíninek kell lennie” kitétel csak a görög szövegben szerepel. További példák: lassanként/apránként kell megszűrni بطرف إبرة قليلا قليلا نغرز قضيبي الدابة; nem szabad a hímveszőt átszűrni úgy, hogy az vérezzen/vér törjön fel belőle – ez a passzus is csak a görög szövegben olvasható; csak a bőrt és a hímvesző környékét kell megszűrni – az arab verzióból ez is hiányzik; ha a hímveszőt csalánnal csapkodják meg, visszatér az eredeti helyére/visszahúzódik وإن ضرب القضيبي بالانبرة رجع القضيبي إن شاء الله تعالى.

A végbélből történő vérzés kezelésénél Theomnesztosz és a *Hippiatrica Asphodelost* (liliomfélé) és fehérbort használ, Ibn Aḥī Ḥizām *Kitāb al-bayṭar*ájában a fehérbornak jelzője is van: „édes fehérbor”, ami utólagos betoldás/kiegészítés más szerzőtől.

Máskor hibákra bukkanunk; így a görög szöveget néhol elnézik, és a hibás olvasatot fordítják le arabra, mint amikor a gránátalma görög nevét cserélik fel a dió/dióhéj görög nevével, mert a két szó fonetikailag hasonló. Máskor az arab szavakat írják el, így يرش helyett يدش -t találunk.³⁴

Természetesen a görög szerzők is gyakran használták fel elődeik munkáit, így Abszürtosz Eumeloszt, Hieroklész és Theomnesztosz Abszürtoszt, s ennek során alakították ki saját szaknyelvüket.

A *Kitāb al-bayṭar*ában nincsenek szerzők megemlítve, pedig a kétszer vagy többször előforduló leírások, illetve receptek arra utalnak, hogy több különféle átdolgozás történt, azaz korábbi szerzők munkáiból származó recepteket dolgoztak össze. Erre vonatkozóan kétféle technika létezett már az ókortól kezdve: vagy a mintában lévő hosszabb szöveget rövidítették le kézikönyvszerű formává a gyakorlatias tudást igénylő tanulóknak, vagy a rövidebb szöveget bővítették ki, a bővebb tudást igénylő állatorvosok számára. Mindkét technika létezett már az ókorban: ennek példái Vegetius szövegének megrövidítése, illetve a *Hippiatrica* kibővítése.³⁵

Az átdolgozási folyamat során némely recept az eredeti rendeltetésétől lényegesen eltérő lett, és egészen más betegséghez rendelték hozzá. Például a Theomnesztosz idejében készült recept merevgörcs ellen még a hideget tartotta a betegség okának, ezért az egyensúly visszaállítása érdekében melegítő hatású gyógyszereket rendeltek hozzá. Később ugyanezt a receptet már a *Kitāb al-bayṭar*a nem a merevgörcsre ajánlotta, hanem minden izom és idegfájdalomra. Vagyis a receptben található 35 összetevő általában fájdalom és görcsoldó hatású. A *Kitāb al-bayṭar*ában az ókori görög mondást, miszerint „minél régibb valami,

³⁴ Heide, i. m., 26.

³⁵ Vegetius (Publius Flavius V. Renatus; 5. század) könyvében (*Digesta artis mulomedicinalis*) egy katalógusszerű összefoglalást készített a betegségtünetektől a kórképekig, és kezelésmódot is ajánlott hozzájuk.

annál jobb”, oly módon változtatták meg, hogy „minél régibb egy gyógyszer, annál hatásosabb a betegség ellen” وكلما عتق هذا الدواء كان أجود وأبلغ في العلة.

A *Kitāb al-baytara* segítségével rekonstruálható az az út, amelyet az ókortól a középkorig eljutott receptek bejártak. A nagyszámú, vérzésen keresztül ható, erős bőrizgató anyagokból összeállított gyógyszerek valószínűleg csak hasonlítanak azokhoz a receptekhez, amik infájdalmakra voltak ajánlottak. A *Hippiatricá*ban még nem fordítottak különösebb figyelmet konkrétan az infájdalmakra, ez csak a középkorban specializálódott. A bőrizgató anyagokat Theomnesztosz a felmelegítő hatásuk miatt különösen a merevgörcsre ajánlotta.

Az eredeti receptben az ajánlat a „megbetegedett helyre és ínra” szólt, később Theomnesztosz ekképpen változtatta meg az ajánlást: „a hideg által megmerevedett inakra”. A *Kitāb al-baytara*ban elhagyták a „hideg elleni” jelzőt. Később a különböző recenziók szerzői például a merevgörcsre ajánlott receptekben sok felmelegítő hatású gyógyszert gyűjtöttek össze, de néhány utalást, amely a gyógyszerek hidegelűző hatására hívja fel a figyelmet, töröltek. A gyógyszerek felhasználásának módja félreérthető vagy téves, ugyanis az erős bőrizgató szereket az orrlyukakon keresztül ajánlja beadni, hogy megtisztítsa a fejet.³⁶ A *Kitāb al-baytara*ban az ínbetegségekre ajánlott receptek a végtagok betegségeire ajánlott receptek közé kerültek. A merevgörcsre ajánlott recept pedig a felmelegítő hatású gyógyszerek közé.

Egy érdekes eset: „Recept *bāḍiṅgān* kezelésére” A *bāḍiṅgān* szó ’padlizsán’-t jelent, valamint azt a daganatot, amely olyan, mint ez a zöldség. Egy lila, nagy daganat, amely a pestisre jellemző, és legelőször tipikusan a lágyéki hajlatban és a hónaljokban jelenik meg. A görög források is és a *baytara* könyvek is hibiszkuszgyökeret ajánlanak összetörve és friss disznózsírral elkeverve a daganatra kötni. Dioszkuridész a hibiszkuszt általánosan ajánlja, a *Kitāb al-baytara* meghatározott kórképre korlátozza a használatát. Dioszkuridész nemcsak nyersen használja fel a hibiszkusz gyökerét, hanem előbb megfőzi mézsörben vagy borban, vagy összezúzza, és így használja sebkezelésre. A sebet gyulladásos duzzanatként vagy zúzódásként írja le, és felsorol néhány ilyen jellegű duzzanatot. Például a fültőmirigy duzzanata, szkrofulózuuszzerű duzzanat, gennyes seb bárhol, gennyes seb a szügyön, kelés a végbélnél, zúzódás, duzzanat és szakadás az ínnon – ezeket a hibiszkusz eloszlatja, meglágyítja, keresztültöri, és beforasztja a sebet.³⁷

A *Kitāb al-baytara*ban, akárhol is érkeztek a receptek, akármilyen céllal, a felhasználásuk széleskörben ajánlott lett. A receptek általános címet kapnak, mint például: „Lágy daganatokra”. Így a „padlizsán”-ra ajánlott recept is ide kerül, és nem csak az ilyen kinézetű daganatokra lesz felhasználva, hanem minden más lágy jellegű daganatra is. A receptben ajánlás is szerepel, külön megne-

³⁶ Heide, *i. m.*, 29.

³⁷ Heide, *i. m.*, 42, 189.

vezve azokat az eseteket, amikre kimondottan hasznosnak találja a gyógyszert: insérülések és szakadt, duzzadt sebek (القروح النافضة). Hunayn ibn Ishāq még kiegészíti ezt az ajánlást égési sebekre mindenhol, de főleg az inakon, bőr és húshiány esetén – nem csak állaton, de emberen is – különösen akkor, ha üreges seb keletkezik, vagy ha a fekély helyén üreg maradt. Még azt is hozzáteszi, hogy ha a hibiszkuszgyökeret megfőzik, elveszíti ragadósságát.³⁸

Az eredeti állatorvosi gyűjteményes munkák kezdetben nem tartalmaztak feliratokat, fejezetcímeket, csak a leírások és a receptek forrásait és szerzőit adták meg.

Eltérések vannak a *Hippiatrica*, Theomnesztosz és a *Kitāb al-bayṭara* között a betegségek elnevezésében is. Például a hasmenés Theomnesztosz arab fordításában *ḍarab*, a *Kitāb al-bayṭarāban* „a marha betegsége” (*dā‘ al-baqara*). Az eredeti görög szövegben lévő viperamarás kígyómarásra lett általánosítva, az izzadmány pedig sárga folyadékra/vízre. A *Kitāb al-bayṭara* későbbi összeállítója Ibn al-‘Awwām (12. század) ezeket a betegségeket változatlanul átveszi Ibn Aḥī Hizāmtól (9. század). Az a tény, hogy a *Kitāb al-bayṭarāban* a betegségek nevei nem egyeznek, nem attól van, hogy az arab fordítók önkényesen megváltoztatták azokat, hanem csak ugyanazt a betegséget próbálták meg más szavakkal érthetőbbé tenni. Más és más görög szerzőktől fordították le az ugyanarra a betegségre vonatkozó szövegrészeket, vagy ugyanannak a görög szerzőnek a szövegét máshogy értelmezték. Ibn Aḥī Hizām, a Hunayn ibn Ishāq fordításán keresztül utal arra, hogy nem egyszerűen lemásolja elődei munkáját, hanem ellenőrzi, átgondolja azt, és csak azt írja le végül, amit ő jónak lát. Például a mértékegységeket is megváltoztatja aszerint, hogy az ő korában éppen mi a használatos: dirhem vagy *mitqāl*. Hunayn ibn Ishāq a *mitqāl*t használja.

Ibn Aḥī Hizām *Kitāb al-bayṭarāja* sokkal terjedelmesebb, mint az arab Theomnesztosz-fordítás (Hunayn ibn Ishāq), több mint 150 tünetleírást és több mint 400 receptet gyűjt össze. Különösen szembetűnő, hogy a könyvek első fejezetei mindig a testrészek külső megjelenésének lettek szentelve. A *Kitāb al-bayṭara* átvette a *Hippiatrica* néhány leírását és receptjét. A *Hippiatrica* különböző szerzőitől további 40 recept is található még itt, amelyek a theomnesztoszi fordításból hiányoznak. A *Kitāb al-bayṭarāban* a receptek szerzői nincsenek megemlítve/megnevezve.³⁹

A *Kitāb al-bayṭara* görög mintájának szerzője és a későbbi korok kompilátorai is olyan esetben, ha a recept szerzője bizonytalan volt, vagy a receptet másodkézből kapták, a recept szerzőjeként a kor valamelyik tekintélyes szakemberét, például Abū Yūsufot vagy Arisztotelészt említették.

Egy kézirat szerzőjének beazonosításához egy-egy részlet tüzetesebb átvizsgálása volt szükséges, keresve a szerzői jellegzetességeket a kézirat ismertető-

³⁸ Saker, *i. m.*, 138.

³⁹ Heide, *i. m.*, 37.

jeleit, és az is lehet, hogy a talált recept semmilyen korábbi ismert szerzőnek nem volt tulajdonítható, például semmiféle felismerhető párhuzamot nem mutat a *Hippiatricával*. Míg a *Hippiatrica* nem tartalmaz utalást arra, hogy az ajánlott gyógyszerek honnan származnak, addig a *Kitāb al-bayṭara* kétharmad része ad egyfajta forrásmegjelölést. Például: „A tevepúpzsír mint gyógyszeralkotórész, a Termékeny Félhold környékéről.”

A Hippiatrikában nincs megemlítve, a *Kitāb al-bayṭarában* viszont gyakran szerepel a juhok zsírfarka (ellentétben a juhzsírral), ami Elő-Ázsiából vagy Egyiptomból származik.

Az eredettel/származással megjelölt gyógyszer valószínűleg importáru. „Afrikai és nabateus retekmag, nabateus nád, palesztin olívaolaj, egyiptomi éretlen olívaolaj, szíriai görögszéna (kék szagos lóhere, kecskeszarv lóhere), szokotrai aloé, iraki méz, jemeni timsó. Mindezeket az anyagokat egy helyről, a piacról be lehetett szerezni, köszönhetően az állattenyésztőkkel folytatott kereskedelemnek, valamint annak, hogy egy bizonyos helyről érkező kereskedőnél célzottan kerestek bizonyos anyagokat. Például az egyiptomitól oregánót, jázminolajat, papiruszlevelet. Nemcsak gyógyhatású anyagokat, hanem a gyógyításhoz szükséges segédeszközöket is a kereskedőtől lehetett beszerezni. A papiruszlevelet például a gyógyszerek felerősítésére, felkötőzésére is használták. A nagy sivatagi skorpiót a líbiai sivataglakóktól vagy az egyiptomiaktól lehetett megvenni. Theomnesztosznál (Ḥunayn ibn Isḥāqnál) a nehéz vizezés (عسر البول) elleni receptben még nem szerepel a skarabeuszbogár (ganajtúróbogár, خنافس) mint ok – helyette a hideg, az erős vágta és az erős fáradtság van megemlítve – ez csak későbbi kiegészítésként jelenik meg a *Kitāb al-bayṭarában* (Ibn Aḥī Ḥizāmnál).⁴⁰

Az állat- és humánorvoslás kapcsolata fellelhető már a *Hippiatricában*, amikor a koszos szőrzet vagy haj miatt keletkező fekélyek kezelésével foglalkozik. Megemlíti, hogy a lerakódott kosz által létrejött fekélyek és szőrhullás hasonlít a lepra/bélpoklosság által okozott tünetekre, és kezelésük mind az állat, mind az ember esetében ugyanaz.

Már a *Hippiatrica* receptjeinek végén megtalálható az a rövid kis megjegyzés, ami majd a *Kitāb al-bayṭarában* (és később a 17. századtól a magyar receptekben is⁴¹) megjelenik, hogy a szerző meleg szívvel ajánlja azt valamilyen

⁴⁰ Heide, i. m., 39.

⁴¹ Balassi Zsigmond, *Lovak orvossága*. Közreadja Eckhardt Sándor. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, 94.) Budapest, 1957; Tolnay Sándor, *A lovak külső szép vagy rút termetek 's hibái meg-esmeréséről és azoknak belső és külső betegségeik orvoslásáról*. Pozsony–Pest, 1804. (Reprint: Budapest, 2010.); Tseh Márton, *Lovak orvosságos meg-próbált új könyvtskéje*. Lötse, 1656. Az ezekben szereplő gyógymódok, gyógyhatású anyagok és a receptek formái nagyon sok hasonlóságot mutatnak a középkori arab receptekkel.

betegsége: „kipróbált, megpróbált recept”. Abszürtosznál szintén megtalálható ez a kis jegyzet.

A *Hippiatricában* megadott módszereket a *Kitāb al-bayṭara* átveszi, de egy kicsit hozzászól vagy módosít rajta. Például a patkolásnál a pontégetést ajánlja, mint ahogy sok más esetben is.

Az állatorvosok etikai viselkedése iránt is nagyobb a követelmény, mint korábban. Alsó-Egyiptom és Líbia egyesülése után a gyógyítás feltételei jobbakká lettek, és jó hatással bírt a világváros Alexandria és Ciprus vagy a karavánutak közelsége is. A karavánutak mellett nagyszámú menedékhely, ellátó hely létesült, ahol az egzotikus gyógyszerek garantáltak voltak. Az iszlám megjelenésével Alexandria továbbra is megmaradt a kereskedelem egyik központjának, a mindenhonnan érkező gyógyszerek átrakodó helyének: Indiából, Afrikából, a Kaukázusból, Közép- és Kelet-Ázsiából. A görög receptek valószínűleg Bagdadban, az Abbászida Kalifátus kultúrközpontjában lettek átírva, átdolgozva.

A receptek *materia medicája* arra utal, hogy némelyik anyag az ókori Perzsiából származik. A görög orvosok közül volt, aki ott telepedett le, és a kereskedelemnek köszönhetően megismerkedett az indiai és kínai eredetű gyógyszerekkel is. Ettől kezdve az ilyen anyagok megjelennek a receptjeikben is: bórax Kirmánból, iszfaháni szagapenum, boroštyán (كهرباء), indiai só, indiai lóher, indiai bazsalikomfűmag, Qumhāból származó *Acorus calamus*, aromás fűszernád, kínai rebarbara, perzsa só, perzsa hagyma, perzsa gumigyanta, örmény feketegyökér, indiai csombormenta. Ezen gyógyszerek mindegyike rendelkezésre áll Egyiptomban is. Az arab fordítások ezt a megörökölt bázist egészítették ki vagy finomították a későbbiekben.

A *Kitāb al-bayṭarāban* a több forrásból bekerült recepteket, amelyek különböző stílusban készültek, a kompilátorok egységesítették végül. Elképzelhető, hogy az első arab fordítások (Ḥunayn ibn Ishāq, Ibn Aḥī Hizām al-Ḥuttalī) szolgáltak mintául, vagy voltak forrásai az összes többi állatorvosi munkának. Az andalúziai Ibn al-‘Awwām (12. század, Sevilla) *Kitāb al-filāḥa* című mezőgazdasági munkája tartalmaz egy fejezetet, amely kimondottan a hippiatrikának lett szentelve. Ezen alapul a későbbi *Kitāb al-furūsiyya wa-l-bayṭara*, amelyet összeállítója kibővített és átdolgozott. Ibn al-‘Awwām összeállítása görög, római, nabateus és arab forrásokból készült. Gudmund Björk több mint 30 helyen talált párhuzamot e munka és a görög *Hippiatrica* között. Ibn Aḥī Hizām (9. század) gyakran idézi Ibn al-‘Awwām (12. század), de ezek a részek nem a *Hippiatricára* nyúlnak vissza. Aḥmed ibn al-Ḥasan ibn al-Aḥnaf (12. század) néhány tünetleírása és körülbelül 50 receptje Ibn Aḥī Hizāmtól származik. A tünetek és a receptek mindig közvetlenül egymás után következnek, pontosan úgy, ahogy Ibn al-‘Awwāmnál.⁴²

⁴² Heide, *i. m.*, 42.

4. Összegzés

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a középkori arab *baytara*-irodalom az ókori görög természetfilozófus-orvosok munkáin alapul, akik elsősorban embereket kezeltek, de módszereiket az állatok gyógyászatában is alkalmazták. Az állatok és elsősorban a lovak betegségeinek kezelésére külön irodalom született, a *Hippiatrica*, amely már tartalmazza az ókori görög állatorvosi tudás esszenciáját, mely egészen a 18. századig hatással volt az állatorvoslásra. A gyógyszerek összetevői mások, de a nedvelméletből levont következtetések ugyanazok. A 9. századtól a 13. századig az arab állatorvosok nem, vagy csak alig térnek el görög elődeik módszereitől, majd a 14. századtól érezhetően megváltozik a betegségszemlélet. Ekkortól már az ázsiai, távol-keleti filozófiai elméletek is megjelennek az állatorvosi betegségleírásokban.

Hunayn ibn Ishāq még megnevezi a görög szerzőket, akiktől átveszi a leírásokat, Ibn Aḥī Ḥizām-nál és a későbbi szerzőknél ez már nincs meg.

The sources of the medieval Arab veterinary medicine

Zsuzsanna KUTASI

The basis of medieval Arab veterinary medicine was human medicine, and from the 9th century it was based on the knowledge and theoretical system of ancient authors such as Hippocrates, Plato, Aristotle, Galen, and the *Hippiatrica*, who and which collected the well-known medical recipes of ancient times. From the 14th century the philosophical approach of the Far East (Indian, Chinese, Tibetan, Mongolian) made itself felt in veterinary descriptions. Veterinarians-philosophers were highly respected in ancient Greece. The work of Aristotle (B. C. 384–322) (*Historia animalium*) is an abundant source of anatomy, physiology and animal pathology. Another, the most important and primary, source of the Arab *baytara* books on veterinary medicine is the extensive work on human medicine by Claudius Galenos (129–161/200–216) from Pergamon, translated by Hunayn ibn Ishāq al-'Ibādī (808–873) into Arabic language. The pathological work of Galenos summarizes the various diseases of the whole body, starting from the brain and downwards (*capite usque ad calcem*). The importance of the *Hippiatrica* lies in the fact that the diseases described and their treatment are still recognizable and well known in our days. Although most of them contain faulty or incomplete treatments, this only indicates that their authors cured by experience and not only by science. Between the 9th–13th centuries, the content of Arabic veterinary texts did not change or hardly changed. The authors borrowed from each other the descriptions of the diseases, which are almost word-for-word, for example, in Hunayn ibn Ishāq, Ibn Aḥī Ḥizām and Šāhib Tāğ al-Dīn.

However, in the 14th century there is a significant change that is well reflected in the description of the diseases. Al-Nāṣirī describes new disease names and new symptoms and qualities not known earlier. For example separation of diseases by their cold or warm nature, as well as the female and male nature, derive from the philosophical theories that arose in the Far East and Asia. In addition to the old name of *ḥunan* (*malleus*), the *ḥuld* and *siqāwa* disease names also appear, which in their symptoms are very similar to each other, but al-Nāṣirī is able to distinguish between them with this new classification method.